

І.М. Бабій, Т.П. Вільчинська

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Морфологія

Навчальний посібник

Видання друге, перероблене і доповнене

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 81.2 Укр-5
Б12

Рецензенти:
доктор філологічних наук, професор
В.В. Грещук;
доктор філологічних наук, доцент
М.С. Лабащук;
кандидат філологічних наук, доцент
С.Є. Панцьо

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист №14/18.2–1946 від 27.12.2001 р.)*

Бабій І.М., Вільчинська Т.П.

Б12

Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Навчальний посібник. 2-ге видання, перероб. і доп. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011.— 136 с.

ISBN 978-966-10-1773-2

У навчальному посібнику відповідно до вузівської програми з “Сучасної української літературної мови” у систематичній послідовності пропонується методика проведення лабораторних занять із “Морфології”. З метою ефективного засвоєння граматичної системи української мови рекомендується план, перелік наукової літератури, система вправ для домашнього й аудиторного виконання, контрольні питання, завдання підсумкового тестового модуля.

Для студентів і викладачів філологічних факультетів та учителів-словесників.

ББК 81.2 Укр-5

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва*

ISBN 978-966-10-1773-2

© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2011

ГРАМАТИКА.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ГРАМАТИКИ

Теоретичні питання:

1. Граматика як розділ мовознавства. Предмет і завдання морфології.
2. Основні поняття граматики:
  - а) граматичне значення;
  - б) граматична форма;
  - в) граматична категорія.
3. Основні способи і засоби вираження граматичних значень.

Література:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. — К.: Либідь, 1993. — С. 5—14.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови. — К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. — С. 28—31, 40—43.
3. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. — К.: Вища шк., 1989. — С. 3—9.
4. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: ВЦ “Академія”, 2004. — С. 9—20.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища шк., 1972. — С. 181—189.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — 437 с.
7. Кучеренко Т.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. — Видання друге, уточнене й доповнене. — Вінниця: Поділля-2000, 2003. — С. 5—98.
8. Сучасна українська літературна мова/ За ред. М.Я. Плющ. — К.: Вища шк., 1994. — С. 188—193.
9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія/ За ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 15—22.

Завдання для самостійної роботи:

1. Законспекуйте статті: Кушлик О.П. Комплексне визначення частиномовного статусу “перехідних” одиниць //Мовознавство. — 1997. — №4–5. — С. 45–49; Авдєєва С.Л. Морфологічна парадигма української мови // Українська мова. — 2003. — №3–4. — С. 65–76.
2. Які слова у наведених реченнях мають граматичне і лексичне значення? З’ясуйте ці значення.

1. Мова — це коштовний скарб, набутий віками нашим народом, його невичерпне духовне багатство (Панч). 2. І ластівки мені співали про щастя жити на землі (Сос.). 3. Я — українець. З юних літ мене пісень навчила мати, які чарують цілий світ! (Нех.).

3. Які граматичні категорії можна виявити в результаті аналізу таких пар слів?

Малювати — малюватися, думаю — думав — думатиму, поет — поети, виконуючий — виконаний, мій — мого — моєму..., говорити — сказати, споруджуючи — спорудивши.

Завдання для виконання в аудиторії:

1. Установіть граматичні значення повнозначних слів.

1. Впевнений, що найбільший злочин — підірвати віру людини (Ст.).

2. Наше завдання із кожного слова, із кожної фрази викресувати іскру (Панч). 3. І плакати — це також щастя (Ол.).

2. Назвіть способи і засоби вираження граматичних значень слова, охарактеризуйте їх у кожному конкретному випадку.

Побудував — побудував би, зимі — зими, долоні — на долоні, ломити — зламати, мудрий — мудріший, прилітати — прилетіти, склика́ти — склі́кати, ми — нас, вдали́й — більш вдали́й, співає я — хай співає, стелити — застелити.

Успіх супроводжує настрій. Настрій супроводжує успіх.

3. З поданих речень випишіть приклади синтетичних і аналітичних граматичних форм змінних слів. Назвіть, які граматичні значення вони виражають.

1. А яке життя настало б, якби кожен вкрай необхідний був людям (Загр.). 2.Нехай цвітуть про тебе співи, тебе люблю без краю я, мій край веселий і щасливий, Вітчизно зоряна моя (Сос.). 3. Слухаючи про життя видатних людей, сам хочеш стати

сильнішим (Мушк.). 4. Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять барвисті квітки (Л. Укр.). 5. Ворога не гніви, напій, накорми, і на дорогу хліба-солі дай (Н. тв.).

4. Під які граматичні категорії підводяться наведені ряди слів?

1. Декламує, декламуєш, декламує...
2. Виріс, виросла, виросло.
3. Третій, третього, третьому...
4. Падає, падав би, хай падає.
5. Наш — наші, учень — учні, міряю — міряємо.
6. Мандрую, мандрував, буду мандрувати.

5. Визначте способи і засоби вираження граматичних значень за поданою схемою.

Зразок: *Заглядає в шибку казка сивими очима... (Сим.).*

Слово	Граматичне значення	Способи вираження граматичних значень	Засоби вираження
казка	називний відмінок, однина, жіночий рід	синтетичний	флексія -а
заглядає	третя особа, одина, теперішній час, дійсний спосіб, недоконаний вид	синтетичний	флексія -є, суфікс -а-

Для кожної людини центр землі — це те місце, де вона живе. Куди б вас не занесла доля, по яких шляхах-дорогах не носили б вас ноги, в які краї, на які б моря не завела вас необхідність чи допитливість, ви все одно весь час мріятимете про те місце, де лежить саме ваш центр планети. Рідна хата завжди тягне до себе.

Ю. Збанацький

Контрольні питання:

1. Що вивчає морфологія?
2. Охарактеризуйте сутність лексичного і граматичного значення слова. Що спільного і відмінного між лексичним і граматичним значенням?
3. Які слова виражають лише граматичне значення?
4. Чи може одне і те ж граматичне значення виражатися різними граматичними формами?
5. Чи може одна і та ж граматична форма виражати різні граматичні значення?

КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ ДІЄСЛОВА

Теоретичні питання:

1. Спосіб дієслова як граматична категорія.
2. Семантичні й морфологічні особливості способових форм дієслова:
  - а) дійсний спосіб;
  - б) умовний спосіб;
  - в) наказовий спосіб.
3. Вживання форм одного способу в значенні іншого.
4. Зв'язок категорії способу з категоріями часу і виду дієслова.

Література:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. — К.: Либідь, 1993. — С. 226–233.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови. — К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. — С. 256–263.
3. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. — К.: Вища шк., 1989. — С. 136–138.
4. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: ВЦ “Академія”, 2004. — С. 191–197.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища шк., 1972. — С. 349–353.
6. Сучасна українська літературна мова /За ред. А.П. Грищенка. — К.: Вища шк., 1997. — С. 418–423.
7. Сучасна українська літературна мова. Морфологія /За ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 384–398.
8. Сучасна українська мова /За ред. О.Д. Пономарева. — К.: Либідь, 1997. — С. 184–188.

Завдання для самостійної роботи:

1. Законспекуйте статтю: Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій //Мовознавство. — 1993. — №4. — С. 25–32.
2. З поданого поетичного тексту випишіть дієслова, визначте спосіб кожного дієслова. Поясніть особливості творення і правопису способових форм.

*Я не на те, слова, ховала вас
і напоїла кров'ю свого серця,
щоб ви лилися, мов отрута млява,
і посідали душі, мов іржа.
Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, летючими зірками,
палкими блискавицями, мечами
хотіла б я вас виховати, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
щоб краяли, та не труїли серце,
щоб піснею були, а не квилінням.
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
не будьте тільки дощикою осіннім,
палайте чи паліть, та не в'яліть!*

Леся Українка

3. Доберіть із художньої літератури приклади вживання одних способових форм у значенні інших або складіть самі (не менше 6 речень).
4. Утворіть усі форми наказового способу від наведених дієслів за поданим зразком. Виділіть закінчення.

Зразок: жити — жив-уть: жив[и], жив[імо], жив[іть];
хай жив[е], хай жив[уть].

Терпіти, крокувати, сікти, спати, дозволити, мережити, щебетати, промовити.

Завдання для виконання в аудиторії:

1. Які значення виражають дієслова дійсного, умовного і наказового способу? Назвіть формальні показники кожного з них. З'ясуйте на прикладі наведених речень.
  1. *Нехай же сад всесвітній устає там, де ридала мати на руїні.*
  2. *Гей, удармо в струни, браття, золотії, розпалімо знов бажання з іскр надії (Рил.).*
  3. *Сказав би словечко, так вовк недалеко.*
  4. *П'ять день не робим, а два відпочиваєм.*
  5. *Не кивай на сусіда, коли сам спиш до обіда.*
  6. *І риба співала б, коли б голос мала.*
  7. *Не б'є, не лає, та ні про що й не дбає.*
  8. *Ви мене просіть, а я ніби не хочу.*
  9. *Хоч би сова попід небом літала, то соколом не буде (Н. тв.).*

4. У якому рядку всі частки модальні?
- а) *навіть, б, невже, наче, лишень;*
  - б) *ні, ані, тільки, майже, чи;*
  - в) *так, хай, невже, бодай, мовби;*
  - г) *як, годі, бодай, мовляв, егеж.*
5. У якому рядку всі похідні прийменники прислівникового походження?
- а) *довкруги, навкруги, зверх, ззаду, коло;*
  - б) *кругом, мимо, назад, насупроти, кінець;*
  - в) *нарізно, напередодні, поруч, поряд, за винятком;*
  - г) *близько, всупереч, відносно, вздовж, довкола.*
6. У якому рядку допущено помилку в правописі частки **не** ?
- а) *не прочитав, нерівно, не потрібно, не мій, незчутися;*
  - б) *нещастя, недозгий, не до вподоби, не від нього;*
  - в) *ледве не, неабихто, не завершена ним робота, невесело;*
  - г) *трохи не, не швидко, а повільно, не лікуючи, не дослідити, робота незавершена.*
7. У якому рядку всі слова — вигуки?
- а) *би, хай, гей, ух, сюр-сюр;*
  - б) *майже, ках-ках, еге, ген, му-у-у;*
  - в) *не, ані, няв-няв, давай, ха-ха-ха;*
  - г) *ой, ах, дзень, марш, ну.*
8. У якому рядку всі слова належать до службових частин мови?
- а) *як же, щоб, нібито, хай, ніхто;*
  - б) *хоч, ледве не, уже, з-за, ледве-ледве;*
  - в) *мов, як, крім, задля, але;*
  - г) *хіба, як-от, ні від кого, наче, колись-то.*

IV Варіант

1. Які слова називаються вигуками?
- а) це специфічний шар слів, який служить для вираження почуттів;
  - б) це розряд слів, які не мають номінативної функції і служать для вираження різних емоцій і волевиявлень;
  - в) це службові слова, які є засобом виявлення емоційно-вольової реакції мовця на дійсність;
  - г) це частина мови, яка не має лексичного значення і граматичних категорій, не пов'язується граматично з іншими словами в реченні.

2. У якому рядку всі сполучники підрядні?
- бо, тому що, оскільки, якби, дарма що;*
  - бо, то, коли, зате, як;*
  - мов, як, однак, начебто, ніби;*
  - хай, ні... ні, ледве, якщо, проте.*
3. У якому рядку допущено помилку в правописі прийменників?
- з-попід, з-за, незважаючи на, заради, попід;*
  - в супереч, навпроти, задля, з метою, за винятком;*
  - з-посеред, з-поза, з-поміж, посеред, поміж;*
  - вздовж, з-над, навколо, побіля, із-за.*
4. У якому рядку всі слова — частки?
- якраз, майже, проте, якщо, але;*
  - саме, якраз, так, еге, би;*
  - нехай, ой, ох, щоб, приблизно;*
  - не, ні, ані, аби, ледве.*
5. У якому рядку допущено помилку в правописі вигуків?
- ой-ой, їй-Богу, їй-бо, вйю, допобачення;*
  - ку-ку, овва, добридень, ш-ш-ш, агов;*
  - ках-ках, цабе, ха-ха, тарах, ну-ну;*
  - ляп-ляп-ляп, кру-кру, на добраніч, оце так, алло.*
6. У якому рядку всі сполучники складені?
- в міру того як, дарма що, тому що, через те що, якби;*
  - дарма що, так що, якщо, однак, щоб;*
  - для того щоб, зати́м щоб, через те що, дарма що, після того як;*
  - якщо, якби, коли б, так що, в міру того як.*
7. У якому рядку всі частки пишуться через дефіс?
- такі /то, як /от, скиньте /но, розповідай /бо, взяв /таки;*
  - таки /зробили, ну /й, вдарили /ж /таки, яюсь /то, коли /небудь;*
  - нарвали /б, наче /б, так /то, будь /як, те /ж;*
  - саме /це, навряд /чи, колись /то, та /й, аби /хто.*
8. У якому рядку всі слова належать до службових частин мови?
- крім, для, щоб, але, чийсь;*
  - незважаючи на, ради, чи... чи, і, самий;*
  - окрім, заради, хоч, хіба, невже;*
  - окрім, задля, або, через те що, щось.*

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Лабораторне заняття №1. Граматика. Основні поняття граматики	5
Лабораторне заняття №2. Частина мови	8
Лабораторне заняття №3. Іменник. Лексико-граматичні розряди	12
Лабораторне заняття №4. Граматичні категорії роду і числа іменника.....	15
Лабораторні заняття №5-6. Граматична категорія відмінка іменника. Відміни іменників. Особливості відмінювання.....	19
Лабораторне заняття №7. Граматичний розбір іменника (підсумковий тестовий модуль по темі “Іменник”)	25
Лабораторне заняття №8. Прикметник	32
Лабораторне заняття №9. Словозміна прикметників. Граматичний розбір прикметника	36
Лабораторне заняття №10. Контрольна робота (диктант із граматичним завданням).....	40
Лабораторне заняття №11. Числівник	41
Лабораторне заняття №12. Відмінювання числівників. Граматичний розбір числівників	44
Лабораторне заняття №13. Займенник. Класифікація займенників.....	47
Лабораторне заняття №14. Словозміна займенників. Граматичний розбір займенників.....	51
Лабораторне заняття №15. Самостійна робота (підсумковий тестовий модуль по темах “Числівник” і “Займенник”)	55
Лабораторне заняття №16. Дієслово. Загальна характеристика дієслова як частини мови.....	62
Лабораторне заняття №17. Дієслівна категорія виду.....	65
Лабораторне заняття №18. Перехідні і неперехідні дієслова. Категорія стану..	69
Лабораторні заняття №19-20. Категорії особи, числа і роду дієслова. Дієвідмінювання.....	72
Лабораторне заняття №21. Категорія часу дієслів	77
Лабораторне заняття №22. Категорія способу дієслова.....	81
Лабораторне заняття №23. Граматичний розбір дієслова.....	85
Лабораторне заняття №24. Дієприкметник	92
Лабораторне заняття №25. Дієприслівник	98
Лабораторне заняття №26. Контрольна робота (диктант із граматичним завданням)	102
Лабораторне заняття №27. Прислівник.....	103
Лабораторне заняття №28. Творення і написання прислівників. Слова категорії стану	107
Лабораторне заняття №29. Службові частини мови. Прийменник	111
Лабораторне заняття №30. Сполучник. Частка.....	116
Лабораторне заняття №31. Вигук.....	121
Список умовних скорочень	132

Навчальне видання

БАБІЙ Ірина Михайлівна
ВІЛЬЧИНСЬКА Тетяна Пилипівна

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА
МОРФОЛОГІЯ**

Навчальний посібник

*Видання друге,
перероблене і доповнене*

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Надія Бульчак*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка
Оксани Побережник, Надії Магалає

Підписано до друку 02.11.2010. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура TextBook.
Умовн. друк. арк. 7,91. Умовн. фарбо-відб. 7,91.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК №370 від 21.03.2001 р.

Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352) 52-06-07; 52-05-48; 52-19-66
publishing@budny.te.ua, office@bohdan-books.com
www.bohdan-books.com

ISBN 978-966-10-1773-2

9 789661 017732